

Мырзажанова Г.

МИФОЛОГИЯЛЫК КЕЙИПКЕР ЖЕЗКЕМПИРДИН «КӨКҮЛДӨ» ЧАГЫЛЫШЫ

Мырзажанова Г.

МИФОЛОГИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ВЕДЬМЫ В ВОСПРОИЗВЕДЕНИИ «КӨКҮЛДӨ»

Жердин асты-үстүн чалган желмогуз кемпирдин кириши менен «Көкүлдүн» жомоктогу окуясы башат алат. Тактап айтканда, жомоктун негизги мазмуну ачыла баштайт. Желмогуз кемпир Көкүлдүн төрөлгөнүн билип, өпкө болуп кубулуп келет. Демек баатырдын төрөлүшү- ал үчүн өзөктүү нерсе. Ошондуктан аны көптөн бери күтүп, как баш атка конуп жүрүп, балага жаңы жеткен атага ыраа көрбөстөн, ээлик кылуу максатын көздөйт. Бирок Көкүл аты коюла элек болсо дагы ага жем болбойт. Ал үчүн жомоктун өз жолдору ачылат. Ошентсе да желмогуз кемпир жомоктун мазмунунда орун алып, негизи кейипкердин ролун аткарат. Дегеле желмогуз түрк, монгол жана славян ж.б. элдердин жомокторунда ар түрдүү аталышта, ар кыл иш аракеттер менен катышат. Ал эми кыргыз жана казак элдеринде ат жалпылыгы жана жомоктогу кейипкердик өзгөчөлөгү жагынан окшош. Физиономиясы жагынан жети баштуу болуп кызматы жагынан төмөнкүдөй: “Желмогуз кемпир людоедка, похитительница детей; в образе легкого она плавает на поверхности воды, а когда приближается человек превращается в семиголовую старуху хватает его и впускается отдат сына”.¹

“Көкүлдүн” баардык варианттарында желмогуз кемпир салттык формада өпкө болуп кубулуп суу ичинде агып келет. Мундуубай алгач Иле көлгө айдалып келген жылкыларды үркүткөн “чирик өпкөнү” укурук менен сайып алып салмак болот, ага болбогондо түшө калып ыргытарда желмогуз алкымынан алат. Желмогуздан кутулууну айласында “жердин жүзүн бербеген” жээрде жылкысын тартуулайт. Желмандын тилеги жаңы туулган Көкүлдө болгондуктан, ага көнбөйт. Бай ошондо жез кемпирге:

Тууганы үч күн боло элек, желман!

Аты жөнү коюла элек, желман!

Көрдүм эле бир туяк, желман!

Көрдүм эле бир чырак, желман!-

Ошону сага берейин,

Өлтүрбөчү өзүмдү желман²

деп жалынат. Желмогуз аны угаары менен “эсине жара чыккансып, эртеден бери айтпаганын” эскертип, өзүнчө канагаттанып, чеңгелинен бошотот. Жети күндө атын койгондон кийин жалгыз уулун бермекке убадалашкан атанын

абалы өтө көркөм баяндалышы менен угармандарга зор таасир калтырат. Ал эми Тоң вариантында желмогуздун келишинин себебин Кедең дос төмөнкүчө түшүндүрөт: “- Сабыр кыл. Сенин балаң Көкүлдү туулду дегенде жер астындагы үч алп жер үстүнө чыгып, жер үстүндөгү үч алп жер астына түшкөн. Ошол үчүн алп энеси желмогуз кемпирди: «Боорткол жүнү боорунда, чырымтал жүнү соорунда кезинде солутуп кел» деп жиберген.” Бул нускада да желмогуз адаттагыдай эле өпкө болуп кубулуп келип, жылкыларды үркүтөт. Көкүлдүү балалуу болгон Мундуубай баласынын атын Көкүл коюп, жылкысына келсе, жылкысы үркүп суу ичпейт. Муну көргөн соң, өйдөкү айылдын кара санап сууга салган өпкөсүбү?” деп, укурукка сайып, жерге түшүп аларда жети баштуу желмогуз көтөрүп чаап төшүнө минип, коркута баштайт. Ошондо Мундуубайдын төрт түлүк малын, ак байбичесин сунуш кылып турган жери бардык варианттарга көркөм айтылат. Бардыгына көнбөй желмогуздун өзүн өлтүрүшүнө көзү жеткенде Мундуубай:

«Эми көз канамдын карасы,

Тиш канамдын сарысы,

Көзүмдү ачып көргөнүм,

Оозумду ачып өпкөнүм,

Эр Көкүлдөй ботом бар,

Муну дагы берейин,

Кое Бер, кемпир, колумду!³ - деп жалынат Ошондо жезкемпир: «Алда байкуш ай, мурун эле эмнеге айтпадың, эми качан бересиң?» - деп алкылдатты. Чал жети күндө бермекке макул болгондо, көздөн кайым болот. Жомоктогу жезкемпирдин көлөмүн «казандай болгон кара өпкө» деген мүнөздөмө кадимки мал өпкөсүндө эместигин алдын ала билдирип турат. Чүй өрөөнүнөн кийин катталган “Көчпөспай” вариантында жогорудагы вариант экөөнүн ортосунда канча мезгил өтүп, айтуучулардын бир канча мууну алмашса да жез кемпир менен Көчпөспайдын диалогунун ортосунда текстуалдык жалпылыктын кадимки күнү-бүгүнкүдөй сакталышын Б.Кебекова айрым салттуу окуялардын гана эмес, көркөм мүнөздөмөлөрдүн да муундан-муунга, айтуучудан- айтуучуга өтүп туруктуу клише катарында калыптангандыгынын фактысы, чыгарманын байыркылыгы дейт⁴.

Кыскасы «Көчпөсбайда» Көчпөсбайдын жезкемпирге жолугушу мазмуну гана эмес, баяндоо ыкмасы, ырдык түзүлүшү боюнча архаикалык катмарды түзөт. Мында да желмогуз кемпир жети жыл күзөтүп жүрүп, Көкүлдүн атасына суу ичинен өпкө түрүндө жолугат. Кемпирдин чеңгелинен кутулмуш айласында төрт түлүк малын, кемпирин акыры амалы куруп, Көкүлдү бермекке макул болот.

Бардык вариантта тең Муңдуубай суу ичинде өпкө болуп кубулуп агып келе жаткан жезкемпирге жолугуп, жаш уулу Көкүлдү бермекке макул болот. Ал эми желмогуз кемпирдин Көкүлдүн атасына суу ичинен жолугушу, байыркы архаико-мифологиялык түшүнүктөрдүн же шамандык диний ишенимдердин, көз караштардын чагылышкандыгынын күбөсү. Бирок анын баяндалышы көркөм сөздүн табиятына ылайык өз жолу менен өтүп, окуянын кызыктуулугун арттырууда, көркөмдүк деңгээлин көтөрүүдө зор ойнойт. Бул эпизод ар көлөмдө (биринде чакан, биринде узун) баяндалганына карабастан, бардык вариантта орун алып, башаты бири-бирине мазмуну гана эмес, лексико-стилистикалык жагынан да жакын. Кыскасы, жезкемпирдин алгач окуясынын башка тектеш элдердин фольклорунан да орун алышы жана «Көкүлгө» үндөш «Төштүктүн» эпостук жана жөө жомоктук нускаларынан, «Алназар Бакы» сыяктуу жомокторго калыптанган салттуу клише катарында кириши анын баатырдык жомокторго мүнөздүү архаикалык ыкма экендигинин ачык далилдеп турат.

Көкүлдүн жезкемпирден качышы, үч варианттан орун алат. Баатырдык жомокто Муңдуубай кемпиринин акылы менен Кедең дос менен кеңешип, баланы Караканга качырат. Бирок ага жетүү жөн жай, жеңил гана ишке ашпастан, анын кызыктуулугун арттырган ар кыл окуялар менен коштолот. Көкүлдүн аты Керкулундун канчалык айла амал колдонгонуна карабастан, бала кан ичме Карачтын колуна түшөт. Анын бир нече күндөн кийин, канын толтуруп ичмек максатын таш каптыртып, желмогуз жете келет да, «Ийирдим да, кийирдим да Карач качкынымды сага кийирдим» деп Көкүлдү сурайт. Карач баланы жезкемпирге бербей койгондо, ал Карачты, Көкүлдү Керкулунду, Тоокараны «оп» деп жутуп, жибергенде анын чыныгы мифологиялык жүзү ачылат. Болот канжарын алып жезкемпирдин кабыргасын, беш башын айра чабат. Калган эки баштын бирөө асманга чыгып, бирөө жерге түшүп кетет. Жерге түшкөн баш: «Жети күндө жети миң кол алып, сени чаап албасам, Карач» деп сүйлөп алардын кармашы уланаарын эске салат. Желмогуздун кийинки согушу Карачка багытталса да, андан аркы окуя Көкүлдүн

катышуусу менен өтөт. Карачтын атасы сурап алган баланы башында бербей койсо да, баласы жарадар болуп келип кайрылышында кошуп берет. Жез кемпирди жеңүү бир эле аны өлтүрүү эмес, анын Экей, Текей, Бозбармак, Бозой алптарын дагы жок кылуу керек. Карач аларды бирден өлтүрүп, акырында жезкемпир Текей экөө менен кармашып жатканда башын ташка чаап Көкүл Текейди өлтүргөн соң, экөөлөп жезкемпирди өлтүрөт. Ал эми жезкемпирдин шерти боюнча жердин жүзүн каптаган кол жыйнап келип, Карач менен согушушу бардык варианттардан орун алып, чыгарманын композициялык системасында алгачкы окуяны түзөт. Бирок баяндоо манерасы бири-биринен айырмаланып турат. Негизинен окуя жалпылыгы, карман, персонаждардын окшоштугу бардыгында сакталгандыгына карабастан, Тоң вариантында, Өзбеков Карынактын айтуусунда жөө жомоктук стил басымдуулук кылат, көбүнчө куюлушкан рифмалуу кара сөз менен баяндалат. Экинчи жагынан, эпостун алгачкы формасы катарында эсептелген баатырдык жомоктун салттуу белгилери да ачык сакталып калган. Ал алп баатырдын сырткы кебете-кешпиринин сыпатталышынан, баатырдык кыймыл-аракетинен жана стилдик курулмаларынан, ырдык вставкалардын кеңири колдонулушунан, салттуу окуялардын берилишинен ачык көрүнөт. Ырысаалы Бээрман уулунун айтуусунда чыгарманын бир кезде чоң жомок катарында айтылгандыгы ачык эле байкалып турат. Тоң жана Өзбеков Карынакта жогорку нускада кара сөз менен баяндалган эпизоддор көбүн эсе ыр формасына түшкөн.

Желмогуздун өлүшү менен желмогуз окуясы бүтсө дагы Ырысаалы Бээрман уулунун жана Өзбеков Карынактын нускасында Бозбармактын кызы Жез Билектин Карач менен кармашышы, анын чачынын магиялык касиети, алптык күчү көркөм баяндалат. Кыз чачына байланган тегирмендин ташына Карачты куйкалап жатканда Карачты Көкүл ташты кулатып, кызды Кер Кулундун куйругуна сүйрөтүп өлтүрүп куткарат. Бул эпизод Тоң вариантында орун албайт, унутулуп калышы да мүмкүн. Ырысаалы бээрман уулунун айтуусунда Көкүлдүн жер астына түшүп жез кемпир менен согуштук кармашуулары орун албайт. Эпизоддо Көкүл жолуккан жез кемпирден качпастан, анын жарты казан көжөсүн ичип казанды жара чап, Кер Кулун жарты акыр арпасын жеп, жарты акырын жара тебет. Жер астындагы терс сапатка ээ болбогон желмогуз кемпир Көкүлдүн үч балапандуу алп кара куш жер үстүнө чыгара ала тургандыгын айткан учурда да жолугат. Ал эми желмогуздардын энесинин өлтүрүлүшү менен, анын тукумунун багынгандыгы, адамзаттын табийгат-

тын зыяндуу күчтөрүнө үстөмдүк кылышы катарында бааланат.

Желмогуз кемпирдин мифологиялык мүнөзү шамандык идеологиянын өзгөчө көрүнүшүнүн бири болгондугу «Көкүл» баатырдык жомогунда өпкө болуп кубулуп келүүсүндө көрүнүп, анын байыркылыгынан кабар берген архаикалык көрүнүш болуп саналат. Өпкө болуп кубулуп келген жез кемпир «Көкүл» сыяктуу баатырдык жомоктордо гана кездешет. Анын кереметтүү жөө жомоктордо орун алышы эскинин калдыгы өчүрбөгөн түрү болуп, анда башкачараак мүнөздө баяндалат. Бул жөнүндө «Мифологический словарь» төмөнкүдөй берилген: «У киргизов разновидности желмогуз кемпир демон, мите представляющей старухой в лохматых, которое живет в горах, в лесу далеко от человеческих жилищах. Она увлекает девушек в своей шалаш и незаметно сосет у них колена кровь; когда жертва ослабевает мите ее съедает. (мите близок демон жалмавыз (ялмавыз, кырчын) казахов татар, аналогических персонаж уйгур, башкыр, узбек, ногой)⁵ демек, жез кемпирдин жомокто мүнөздөлүшү образы ар түрдүү, ошондуктан мезгил талабына ылайыкталып өзгөрүүгө учурагандыктан туруктуу мүнөздөмө берүү да кыйын. 1888-жылы А.Мирапиев тарабынан жарыкка чыккан «Демонологические рассказы киргизов» деген китепте «Желмогуз» деп берилген бөлүмдө, желмогуз кемпир жөнүндө үч жомок (жомокторго ат коюлган эмес) Исмаил Кулубаевдин жана Исмаил Касымовдун айтуусунда жазылып алынган. Ал жомоктордун мазмунуна кайрылсак үч түрдүү жез кемпирдин тибин көрүүгө болот. Биринчи жомокто өпкө болуп кубулуп, үч балалуу байдын кичүү баласын алмакка келген жез кемпир жөнүндө баяндалат, экинчи жомок токой ичинде адашкан үч кыздын этин казанга салып бышырып жээрде өзү алданып, отко салынган жез кемпир жөнүндө. Үчүнчүсү жалган айыпка туш болуп үйүнөн качырган кыздын тизесине башын коюп бит тердирмиш болуп канын соруп өлтүргөн кемпир жөнүндө айтылат⁶.

Жез кемпирдин жогорудагыдай ар башка мүнөздөмөлөргө ээ болуп, типтерге бөлүнүшүн байкаган В.Я.Пропп: «Ее образ складывается из ряда деталей, эти детали не соответствуют друг-другу, несовмещаются, сказка знает три формы яги. Она знает, например, выспрашивает от нее он (или героиня) получает коня, богатые дары и т.д. Иной тип-яга похитительница. Она похищает детей и пытается их жарить, после чего следует бегство и спасение. Наконец, сказка знает еще ягу героям в избушку, вырезает у них из спины ремень и пр. деген ойлорду айтып келип, негизинен чыгыш мазмуну жез кемпирдин өлүктөр дүйнөсү менен байланышы бар экендигин белгилейт⁷.

Эгерде бул ойго кыргыз жомокторундагы жез кемпирдин кыймыл-аракетин салыштыруу менен карасак, айрым аналогиялык жалпылыктар орун алат биринчи типтеги яга-дарительница кыргыз жомокторундагы зер кемпирге, яга-похитительница балдардын этин бышырып жеген жана канын соргон жез кемпирге жакын турса, яга-воительница кадимки эле баатырларды жок кылмакка өпкө болуп кубулуп келген жез кемпирдин иш аракеттерине шайкеш келгендигин байкоого болот.

Энелик доорунун идеалын, аталык доордун сүрүп чыгып жеңишинде табигый түрдө ошол доордо түзүлгөн аял каармандарынын браздарына да өз таасирин тийгизет. Мындай көрүнүш айрым гана элдерде болбостон жер жүзүндө жашаган көп элдердин фольклорунан кездешет. Алсак эскимос фольклорунда аял кудайларынын кебете-кешпирине гана эмес, алардын духовный өзгөчөлүгүнө да терс көрүнүштөрдү жүктөөгө аракет кылгандыгы байкалат. Ал эми жез кемпирдин алгачкы түзүлүшүндө ага карама-каршы мүнөздөгү зер кемпир да кошо жүрүп, ал кыянатчы күчкө, сапаттарга ээ эмес сыяктуу. Зер кемпир «Көкүлгө» үндөш «Төштүктүн» айрым варианттарында да орун алып, оң персонаж катарында мүнөздөлүп, бирде өзү Элеманга, бирде уулдары менен Төштүккө жардам көрсөтөт. Жакшылыктын жышааны, адамзаттын көмөкчүсү катарында зер кемпирдин окуяга катышын Б.Кебеков:” Зер кемпирдин али өзүнүн матриархаттык (жардамдашуу, көмөк көрсөтүү, колдоочулук) касиетинен ажырабагандыгы, патриархаттын толугу менен матриархаттык көз караштарды сүрүп чыгара албагандыгы, экөөнүн карама-каршылык жагдайда жашашы катарында түшүндүрөт.”⁸ «Төштүк» жомогу татар вариантында зер кемпир оң каарманды колдоого алып, бардык учурда насаатчылыктын коргоочулуктун милдетин аткарат. Ал эми бараба, тобол татар нускаларындагы «Көкүл» жомогунда зер кемпир эмес, жез кемпирдин образы келип кирген эмес. Кыскасы, зер кемпир энелик доордун жол жосундарынын үстөмдүгүнүн ачык сакталышын көрсөтүүгө аракет кылган кыялдануулардан. Ал эми «Көкүлдө» тескерисинче аял жынысындагы мифологиялык кейипкер башатындагы касиетинен ажырап, терс каарманга айланган. “Көкүлдө” зер кемпирдин образы өспөй калган. “Мурда жалгыз гана табийгаттын жашыруун сырын чагылдырган фантастикалык образдар – деп жазат. Ф.Энгельс, -эми коомдук атрибутка ээ болуп, тарыхый күчтүн өкүлүнө айланат.⁹ Өсүү процессинде алар, байыркы жер суунун ээсинен кара күчтүн, караңгылыктын өкүлүнөн хан бектердин, бай-манаптардын зордук зомбулугуна, акыйкатсыздыкты колдоого алган коомдогу, турмуштагы бардык жамандыктын башталышын

алып жүргөн кыянатчы мастан кемпирге, социалдык типке айланган. Акырында баатырдык жомоктордогу жез кемпирдин зер кемпир сыяктуу жомоктогу ордунан ажырабастан андан ары тамыр алып, коомдун кийинки баскычында сырткы чүмбөтүн өзгөртүп, (жети баштуу болбостон тиштери орсойгон, тырмактарын жез чачтары саксайган тири шумдуктуу кейипкер катарында), кереметтүү жана турмуштук жомокторго отурукташкан. Алар кыргыз жомокторунда жез кемпир, жез тырмак, азыткы, албарсты сыяктуу аял жынысындагы мифологиялык кейипкерлердин бүтүндөй бир системасын түзүп, белгилүү даражада уруучулдук-феодалдык түзүлүштүн кызыкчылыгына шайкеш келип ага кызмат өтөгөн.

Жез кемпирдин баатырдык жомоктордогу орду жана өзгөчөлүгү жөө жомокторго караганда алда канча айырмалуу. Анткени, мындай мифологиялык персонаждын алгачкы багытын, мүнөздөмөсүн өзгөртүп, уруучулдук-феодалдык доордун шартында социалдык тип катарында жашашы жез кемпирдин мастан кемпирге айланып хан, бек, байларга кызмат өтөп, кыянатчылык, зордук-зомбулукту колдоого алышы кыргыз-казак жомокторунун материалдарында ачык көрүнөт. Мындай өзгөрүүнүн себеби, матриархатты сүрүп чыгарып, патриархаттын жол жосундарынын бекемделишинде аял жынысындагы мифологиялык кейипкерлердин көбүнчө терс образ катарында талкууланып, терс жактарынын коюула-

нышы чыгарманын патриархаттык доордун көз карашын боюна сиңирип, анын кызыкчылыгын коргой чыгышы менен тыгыз байланышкан. Кыскасы, жез кемпирдин образы байыркы адамдардын жер суунун ээсине, кыянатчы мифологиялык күчтөргө, жалпы эле жаратылыш стихиясына каршы күрөшүндө жана түшүнүгүндө, баамдоосунда алгачкы мифологиялык диндик ишенимдерине байланыштуу түзүлүп, энелик доордо негизделсе да өсүш жолунда өзүнүн энелик матриархаттык белгилерин, жакшылык башталышынан таптакыр тазарып коомдогу орду өзгөрүп, аткарган милдетинин толугу менен интерпретациялангандыгы доордун кийинки баскычтарындагы фольклордук, социалдык аң-сезимдик түшүнүк көз караштарды өз боюна сиңиргендиги байкалат.

Адабияттар:

1. Мифологический словарь. М., 1991 стр.214.
2. “Кёкшл.Карач Кёкшл баяны. Эл адабият сериясы т.28. Б. 2002. 67-б.
3. Кыргыз эл жомоктору Ф., 1975, 40-б.
4. “Кёкшл.Карач Кёкшл баяны.” 22-б. Б..2002.
5. Мифологический словарь. С.214.
6. А.Мирапиев . Аталган эмгек 32-36-б.
7. В.Я.Пропп “Исторические корни волшебной сказк” М. 1946. стр. 53.
8. Б.Кебекова “Кыргыз-казак акындар чыгармачылыгынын байланышы.Ф.,1985,167-б.
9. К.Маркс.Ф.Энгельс”Собрание сочинений.” Т 14 стр.332